

ÁJINIYAZ MIYRASLARINÍN IZERTLENIWI

Bekbergenova Z.U.

*Ózbekstan Respublikası İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası*

Ózbekstan qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırları Ibrayım Yusupovtıń sózi menen aytqanda «Ájiniyaz qaraqalpaq xalqınıń kórkem sana-seziminde oǵada tereń iz qaldırǵan shayırlardan boldı... Ájiniyazdıń watanshılıǵı menen gumanistligi, shayırlıq mádeniyatındaǵı oqımshılıq, onı óz zamanlasları arasında ózgeshe bir tóbe etip kórsetip turadı. «Bul dúnyanıń kórki adam balası», «Jer hám el bilendur, el hám jer bilen» degen eki jol qosıǵı Ájiniyazdıń pútkil shayırlıq miyrasına epigraf bolar edi» [3, 6]. Ullı sóz sheberi baha bergende, Ájiniyaz shıǵarmalarına bolǵan qızıǵıwshılıq hám olardı xalıq arasınan jıynaw, baspadan shıǵarıw hám ilimiy aylanısqa túsiriw isleri ótken XX ásirdeń 1930-jıllarınan baslap qolǵa alınǵan bolsa, 1960-80-jıllarǵa kelip, shayırlıq shıǵarmalarınń ideya-tematikalıq, janrlıq-stillik hám poetikalıq ózgeshekleri ilimpazlarımız tárepinen hár qıylı aspektlerde úyrenile basladı.

Bul miynetler dáslep ádebiy-filologiyalıq baǵdarda alıp barılǵan bolsa, sońınan pedagogikalıq, lingvistikalıq, filosofiyalıq oy-pikirler menen kózqaraslardıń hám de usı baǵdardaǵı ilimiy miynetlerdiń payda bolıwına túrtki jasadı. Usı izertlewlerdiń tiykarında qaraqalpaq gumanitar ilimleri tarawında Ájiniyaztanıw ilimi qalıplesti.

Álbette, basqa klassik shayırlarımızdıń qatarında Ájiniyazdıń dóretpeleri de biziń dáwirimizge tolıǵı menen jazba túrde jetip kelmegenligi málim. Ótken XX ásirdeń 30-jıllarınan baslap xalıq awızeki miyrasları menen birgelikte klassikalıq ádebiyatımızdıń wákılleri Berdaq, Kúnxoja, Ájiniyaz, Omar, Ótеш, Gúlmurat, Sarıbay h.t.b. shayırdıń shıǵarmaların xalıq arasınan jıynawǵa belgili alımlar N.Dáwqaraev, Q.Ayımбетov, N.Japaqovlar menen birge S.Máwlenov hám Sh.Xojaniyazovlardıń Qaraqalpaqstanıń arqa rayonlarınan jalań ayaq jar keship, payıw-piyada júrip, xalıq awızınan jazıp alıp, OzRIAQ filiali fundamental kitapxana arxivine tapsırǵanlıǵı atap ótiledi [20, 62; 8]. Filologiya ilimleriniń doktorı, professor I.Saǵıyтов: «Házirgi waqıtta Ózbekstan İlimler akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń (házirgi bólimniń) kitapxana fondında Ájiniyazdıń xalıq arasınan jıynalǵan 80 nen aslam shıǵarmalarınń qoljazbaları bar. Olardıń bir qanshalrı ayırım toplam bolıp basılıp shıqtı» [32,139], – degen maǵlıwmat beredi. Házirgi dáwirge shekem Ájiniyaz Qosıbay ulınıń dóretpeleri bir neshe mártebe (1949, 1960, 1961, 1965, 1975, 1988, 1994, 2014) toplam bolıp basılıp shıqtı. Al, saylandı shıǵarmalarınń ayırım úlgeri rus, ózbek, qazaq, gruzin tillerine awdarılıp basıldı. Shayırdıń shıǵarmalarınń birinshi toplamı Qaraqalpaq ekonomika hám mádeniyat ilim-izertlew instituti (házirgi Qaraqalpaq gumanitar ilim-izertlew instituti) xızmetkerleri tárepinen tayarlanıp, 20 ǵa jaqın qosıqları kirgizilip, 1949-jılı basılıp shıǵadı. Shayırlıq shıǵarmalarınń ekinshi ret 1960-jılı basılıp shıqqan toplamında 80 nen aslam qosıqlar orın alıp, olardıń ayırımları Ájiniyazǵa tiyisli bolmay jańılıs kirgizilgenligi sebepli, bul kemshilikler dúzetilip, 1961-jılǵı toplamında shayırdıń jańadan tabılǵan jıǵırmadan aslam qosıqları kirgizilip, qayta basılıp shıqqanlıǵı ilimpazlar tárepinen atap ótiledi [32,139-140]. Shayırdıń 1965-jılǵı toplamına alǵı sóz jazǵan I.Saǵıyтов: «Ájiniyaz shıǵarmalarınń tili, stili, forması Kúnxoja, Berdaq shıǵarmalarına qaraganda ózgeshe, ayrıqsha» [2,7], – dep bahalawda shayırlıq poeziyasınıń ideya-tematikalıq, formalıq, stillik, tillik hám kórkemlik ózgesheliklerin esapqa alıp pikir bildiredi. Ájiniyazdıń ómiri hám dóretiliwshiligi boyınsha eń dáslepki kilerden bolıp pikir bildiriwshilerdiń qatarında N.Dáwqaraev, Q.Ayımбетov, I.Saǵıyтов, N.Japaqovlar atap ótsek boladı. Misalı, N.Dáwqaraevtıń «Ájiniyaz tvorchestvosına qısqa xarakteristika» («Qaraqalpaq ádebiyatı hám iskusstvosı», №3, 1939, 37-61-bb.), Q.Ayımбетov hám O.Kojurovtıń «Qaraqalpaq ádebiyatınıń túrleri» («Qaraqalpaq ádebiyatı hám iskusstvosı», №№ 4, 5, 6, 7. 1939) ilimiy maqalaları menen Nájim Dáwqaraevtıń 1946-jılı jaqlanǵan «Revoluciyadan burınǵı qaraqalpaq klassikleriniń dóretpeleri» degen temadaǵı kandidatlıq dissertaciyasınıń ayırım bólimlerinde Ájiniyaz benen Berdaqtıń shıǵarmaları dáslepki kilerden bolıp ilimiy aylanısqa túsirildi. Alım óz izertlewlerinde «Ájiniyazdıń shıǵarmalarınń kórkemlik tili de XIX ásirde jasaǵan basqa shayırlardıń shıǵarmalarınan bólek turadı. Eń aldı menen onıń shıǵarmalarında basqa shayırlarda gezlespeytuǵın túrli teńewler, awıstırıw, sıpatlaw, keyiplewler, obrazlı sóylemler kóp gezlesedi. Onıń epitetleri oǵada sulıw hám názik keledi. Onda turpayı teńewler, epitetler gezlespeydi» (87-b.), – dep shayırlıq shıǵarmalarındaǵı «Qara kóz, qıpsa bel yuzleri gúl kibi, kózleri – mástan, kirpigi – oq, qashları – káman, yuzları – qırmızı, almadek pisken, misli máwıj urǵan dáryaday, qálem qas, júzi on tórt kúnlık mahu – anwari, tisleri – hinjiw – marjan, aq júzi kesheni aylar minawwar, baǵ ishinde qızıl gúldey dolanıw, júrişi misalı ǵuba ǵaz h.t.b. ne bir tamasha súwretlewlerdi qollanǵanlıǵına ayrıqsha dıqqat awdaradı. «Ájiniyaz XIX-ásirde qaraqalpaq poeziyasına mazmun jaǵınan da, til, stil ádebiy texnika (qosıq qurılısı – B.Z.) jaǵınan da jańa jol, jańa iz saldı. Ájiniyazdıń ádebiy jolı ózinen keyingi kóp shayırlarǵa úlgi boldı» [10,88], – dep joqarı baha beredi.

1960-jıllarǵa kelip, baspa sózde belgili alımlar I.T.Saǵıyтов, Q.Maqsetov, A.Murtazaev, A.Karimov,

K.Sultanovlar ózleriniń Ájiniyaz haqqındaǵı maqalaları menen kórine basladı. Ájiniyaz qoljazbaları haqqında H.Hamidov, A.Berdimuratov, K.Mámбетov óziniń dáslepki pikirlerin bildirdi. Xalıq shayırları Tilewbergen Jumamuratovtıń «Ájiniyazdıń altın ǵáziyesine kir shalmasın» [15], – degen atamadaǵı kólemli maqalası járiyalandı. K.Mámбетovtıń «Qaraqalpaq ádebiyatında Shıǵıs klassikleri dástúrleri» (1968-jıl) temasındaǵı kandidatlıq dissertaciyasında bolsa Ájiniyaz poeziyasındaǵı Nawayı, Fizuliy hám Maqtımqulı dástúrleri qálemge alındı.

Degen menen, bul dáwirde de Ájiniyaz haqqında arnawlı monografiyalar jazılǵan joq. Professor Qallı Ayımbetov «Xalıq danalıǵı» miynetiniń «Revolyuciyaǵa deyingi qaraqalpaq xalıq shayırları» bóliminde Ájiniyazdıń ómiri hám dóretiwshiligine qısqasha toqtap ótip «Ájiniyaz zamanındaǵı shayırlardan anaǵurlım joqarı turadı hám kóp ózgesheligi bar», – dep atap ótiw menen shayırlar poeziyasındaǵı usı ózgeshelikti «Ájiniyaz ózi jasaǵan zamandaǵı shıǵıs ádebiyatı klassikleriniń shıǵarmalarınan úlgi alıp, qaraqalpaq qosıq qurılısında muxammesler jańa metrikasın (ólshemin – B.Z.) payda etti. Ol ózi jasaǵan dáwirdegi xalıq ómirin jaqsı bilgen, xalıq penen birge jasaǵan, sol dáwirdegi shayırlardıń eń bilimli, diapozonı keń mádeniyatlı adam bolǵan. Ataqlı shayırlar Berdaq «Esittim Ájiniyaz sózin» dep Ájiniyazǵa húrmet penen qaraydı hám onı ustazlar qatarında kóredi. Ájiniyaz xalıq shayırları, xalıq jırshısı, jazba ádebiyatıń wákili hám kompozitor, xosh hawaz adam bolǵan» [1,191-192], – dep shayırdıń talantı hám dóretiwshiliginiń ráńbáreńligi menen jańashılıǵına unamlı baha beredi.

Akademik Marat Nurmuhamedovtıń miynetlerinde de Ájiniyaz shayırdıń dóretpeleri dıqkattan shette qalmadı. Alımınıń «Ájiniyaz – názik lirik shayırlar hám ádebiyattaǵı úlken sociallıq shıǵarmaların avtorı» [24,63], – degen pikirlerinen de shayırdıń bir qatar lirikalıq qosıqları menen birgelikte «Bozataw» tariyxıy poeması waqıyalarında el-jurt, ana Watan tuyǵısı, saǵınsh, ayrılıq, muhabbat h.t.b. temaları shıǵıs poeziyasına tán ráńbáreń kórkem súwretlewler tereń lirizm menen suwǵarılǵanlıǵın názerde tutqanlıǵı ayqın sezilip turadı. Qaraqalpaq ádebiyatında realizm máseleleri menen shuǵıllanǵan belgili ádebiyat izertlewshisi N.Japaqovtıń izertlewlerinde de Ájiniyaz dóretpelerine keń orn berildi. Alım «shayırlar shıǵarmalarındaǵı oraylıq tema, birinshiden, adam haqqındaǵı filosofiyalıq oy-pikirlerinde jámlestirip berilgenligin, ekinshiden, adamnıń tazalıǵı, etika, moralı, ulıwma adamnıń jaqsı adamgershilik qásiyetleri menen usıǵan qarama-qarsı keletuǵın minez-qulıqlardı ashıq realistik penen sáwlelendirenligi haqqında pikir júritedi» [13,95-96].

Ájiniyazdıń dóretpelerin xalıq arasınan jıynawda hám baspaǵa tayarlap izertlewde hár qıylı taraw wákileri belsene aralasqanlıǵı málim. Solardıń qatarında tilshi alım Husnitdin Hámidov «Ájiniyazdıń shıǵarmaların qol jazbası» («Ámiwdárıya» jurnalı, №3, 1962) degen atamadaǵı maqalasında 1962-jılı avgust ayında Shımbay rayonınıń, 1-may awılı aymaǵında eski bir meshitke barıp úyilip atırǵan góne arab jazıwındaǵı kitaplardı aqtarıp otırıp, XIX ásirde ómir súrgen ataqlı lirik shayırlar Ájiniyaz Qosıbay ulınıń qosıqlarınıń fotokopiyası tabılǵanlıǵın xabarlaǵan. Maqala avtorı tabılǵan qoljazbada shayırdıń óziniń 20 ǵa jaqın qosıqları bar ekenligin, qol jazbanıń Ájiniyaz shayırdıń tiyisli ekenligin dálillewshi bizge belgili «Quba qus», «Bolarma», «Yol bolsın», «Bir janan», «Ayrılsa» qosıqları menen birge usı waqıtqa shekem (1960-jıllarǵa shekem – B.Z.) bizge belgili bolmaǵan «Keldi», «Bolmas», «Endi», «Bolajaqsan», «Bolar», «Meńzer», «Ishında», «Qádirinen», «Dildarım», «Xabarın sorayın dildardıń kimnen?», «Oleń», «Netmek kerek», «Oyan» sıyaqlı qosıqları haqqında maǵlıwmat berip, bul qosıqlardıń ideya-tematikası haqqında da sóz etedi. Jáne de, usı ilimpazdıń avtorlıǵında «Ájiniyaz shıǵarmaların jańa qoljazbaları» («Ámiwdárıya» jurnalı, №12, 1974) degen atamadaǵı maqalası basılıp shıqtı. Avtor bul maqalasında sońǵı on jıllıqlarda (1960-70-jıllar názerde tutilǵan – B.Z.) shayırdıń miyrasları arab grafikasındaǵı qoljazba túrinde kóplep tabılıp atırǵanlıǵın jazadı (114-bet). H.Hámidov sońǵı monografiyalıq izertlewlerinde [35;36] de basqa da klassik shayırlar menen birge Ájiniyazdıń shıǵarmaların tillik hám ádebiy-kórkemlik baǵdarda alıp bardı. Demek, bul maǵlıwmatlar, shayırdıń dóretpeleriniń 1970-jıllarǵa shekem xalıq arasınan tabılıp, hár qıylı aspektlerde úyreniliwge tiykar bolǵanlıǵın ańlatadı.

Hár bir shayırdıń dóretiwshilik jaqtan ósip rawajlanıwına olar jasaǵan tariyxıy sharayat penen sociallıq turmıs ortalıǵı áhmiyetli rol atqaradı. Klassikalıq ádebiyatı izertlewshi alım Aydar Murtazaevtıń «Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ádebiy metodi hám onıń stillik ózgeshelikleri» (OZRIAQB «Xabarshısı» jurnalı, №4, 1965) degen atamadaǵı maqalasında Berdaq penen Ájiniyazdıń dóretiwshilik talantın biri-birinen kemitpegen halda salıstırıp bahalawǵa umtılgan. Mısalı: «Ájiniyaz Kúnxoja, Berdaqlar menen jasaǵan tariyxıy dáwiri jaqın bolǵan menen onıń ózine tán konkret jámiyetlik tariyxıy sredası (ortalıǵı) boldı. Ájiniyaz dáslep eski awıllıq mekteplerde oqıp sawat ashqannan keyin, óz bilim Xiywadaǵı SHERǵazı xannıń medresesinde oqıp tereńlestirgen» (77-b.). Bul haqqında klassik ádebiyatı izertlewshi alım B.Ismaylov ta Ájiniyazdıń «Tańlamalı shıǵarmaları» nıń alǵı sózinde «Solay etip, óz zamanına ılayıq, óz elindegi ilim dárejesindegi oǵada bilimli adam bolǵan» (QQMB, 1960-jıl, 5-b.), – dep jazadı. Usı pikirlerden kelip shıǵıp, izertlewshi A.Murtazaev: «Shayırdıń tili, stili, ádebiy metodlarında shıǵıs xalıqlarınıń ádebiy miyraslarınıń úlgileri anıq seziledi. Onıń shıǵarmalarında Shıǵıs xalıqları ádebiyatındaǵı eń iri unamlı figuralar - Farhad-Shiyrin, Láyli-Májnun, Yusip-Zúleyha, Shasanem, Zúhra-Tahirlardıń atların jiyi ushıratamız. Bunnan taǵda, onıń Fizuliy, Nawayı, Ferdawsıy, Saadiy, Hafız, Maqtımqulı usaǵan Shıǵıs klassik ádebiyatınıń iri wákilerin tereń bilgenligi, olardan

úyrengenligi seziledi. Ajiniyazdı Berdaq penen salıstırǵanda onıń shıǵarmalarında lirizmniń, muzikalılıqtıń hám romantikalıq elementlerdiń basım keliwine, birinshiden joqarıdaǵıday konker ortalıq jaǵdaylar sebep bolsa, ekinshiden, shayırdıń Shıǵıs xalıqlarınıń folklorlıq shıǵarmaların tereń bilip, solardıń úlgisinde qosıqlar dóretiwi sebep boldı» (77-b.), – degen pikir bildiredi. Izertlewshi Ajiniyaz shıǵarmalarındaǵı obrazlı súwretlewlerdi xalıq dástanları tekstleri menen salıstıra otırıp: «Shayırdıń jasaǵan obrazları qıyalıy obrazlar emes, ol óziniń kóz aldındaǵı real jigit-qızlardı ǵana táripleydi. Biraq, olardıń obrazların poeziyalıq qatarlarda shayırlıq yosh penen jasadı» (78-b.), – dep ondaǵı realistlik súwretlewlerge ayrıqsha itibar qaratadı. Ilimpaz shayırdıń ayırım lirikalıq qosıqlarındaǵı lirizmdi hám «Bozataw» poemasındaǵı tariyxıy waqıyalardı súwretlewdegi sheberliklerin stillik ózgesheligi sıpatında kórsetedi.

Professor Qabil Maqsetovtıń bir qatar maqalaları menen xalıq awızeki ádebiyatı boyınsha izertlewlerinde Ajiniyazdıń dóretpeleri haqqında bahalı pikirlerdi ushıratamız. Mısalı «Joqarı bilimlilik Ajiniyazdıń tvorchestvosında xalıq poeziyasınıń tradiciyaların biykarlamadı, onı qanday da bir jańa, xalıqqa túsinksiz usıl tabıwǵa májbúrlemedi, al qaraqalpaq xalıq poeziyasın jetilistiriwge, oǵan shın mánsinde jazba, ádebiy xarakter beriwge tiykar saldı. Sonlıqtan kitabıy, jazba baǵdarǵa beyimlilik Ajiniyaz poeziyasınıń xarakterli belgilerin qurap turadı. Ajiniyazdıń kitabıy, jazba jolı óz dáwiriniń shayırları menen salıstırǵanda kópshilik xalıqqa túsinkiligi menen ayrılıp turadı. Usı ózgesheligi menen ol Munis, Agahiy shıǵarmaları menen Maqtımqulı, Mollanepes shıǵarmalarınıń ırǵaǵına jaqın jazadı» [21, 67-68] – dep bahalaydı.

Qaraqalpaq klassik shayırlarınıń dóretywshiligin izertlewshilerdiń biri, belgili ádebiyatshı Artıq Karimovtıń maqalaları menen izertlewlerinde de Ajiniyaz shıǵarmaları hár tárepleme tereń úyrenildi. Ilimpaz «Ajiniyaz hám Maqtımqulı» maqalasında eki dáwirde jasaǵan qaraqalpaq hám túrkmen klassik shayırlarınıń óz ara ruwıy jaqınlıqların salıstırmalı ráwishte keń tárizde sóz etken bolsa, «Ajiniyaz hám XVIII ásirdiń aqırı XIX ásirdiń basındaǵı túrkmen shayırları» [16, 91-149] maqalasında da Ajiniyazdıń Maqtımqulıdan keyingi túrkmen shayırları SHEydayı, Maǵrupı, Seydi, Kemine, Zelili, Talibi, Shábende hám Mollanepes, Ğaripniyaz h.t.basqalardıń dóretywshiligi menen de jaqınnan tanı bolǵanlıǵın ideya-tematikalıq, janrlıq hám kórkemlik jaqtan hár tárepleme salıstırmalı izertlegen.

Ajiniyazdıń ómiri hám dóretywshiligi boyınsha oǵada jemisli miynet etken alımlardıń qatarında filologiya ilimleriniń doktorı Qırıqbay Bayniyazovtı ayrıqsha atap ótsek boladı. Alımniń kúndelikli gazeta-jurnal betlerinde járiyalanǵan 30 ǵa jaqın ilimiy maqalaları [28, 10-11] menen «Qosıqtıń kúshi» miynetindegi Ajiniyaz shayır haqqındaǵı oy-pikirleri, shıǵarmalarınıń basılıwı hám izertleniw jaǵdayları, shayırdıń ómiri haqqında bazı bir maǵlıwmatlar, ádebiy ortalıǵı, shıǵarmalarınıń ideyalıq-kórkemlik ózgeshelik-leri, shıǵarmalarınıń jańa qol jazbası hám burın baspa sózde járiyalanbaǵan qosıqları haqqında bay maǵlıwmatlardı ortaǵa qoyıwı menen oǵada áhmiyetli orın iyeledi. Ilimpaz Ajiniyazdıń túrkmen shayırları Mollanepes, Sheydayı, Ğaripniyaz, ózbek shayırı Kámil Xorezmiy, qazaq aqınları Sherniyaz hám Qız Meńesh penen ushırasıp aytısqa túskenligi onıń dańqın kóp jerlerge tanıtıw menen birge shayırdıń qaraqalpaq, ózbek, túrkmen, qazaq ádebiyatı nusqaların jetik ózlestiriwi, tuwısqan xalıqlardıń kórkem shıǵarmaların qaraqalpaq tiline sheber awdarıwı, birinshiden, Ajiniyaz poeziyasınıń ideyalıq-kórkemlik belgilerin bayıtısa, ekinshiden, qaraqalpaq klassikalıq poeziyasın qońsilas xalıqlar ádebiyatlarınıń úlgileri esabınan taǵı da alǵa rawajlandırdı, úshinshiden, qaraqalpaq shayırları menen basqa milletler ádebiyatlarınıń kórnekli wákilleri arasında tvorchestvolıq baylanıslardı jańa basqıshqa kóterdi. Solay etip, Ajiniyaz shayırdıń turmıs shinlıǵın durıs súwretleytuǵın ájayıp lirikalıq qosıqları hám «Bozataw» poeması sol dáwirdiń ádebiy ortalıǵı menen tıǵız baylanısta dóretildi» [7,53] – degen pikirlerdi bildiredi.

1970-jıllarǵa kelip qaraqalpaq ádebiyatın izertlewshi ilimpazlardıń aldında basqa klassik shayırlar menen bir qatarda Ajiniyazdıń shayırlıq sheberligin anıqlaw máselesi kóndeleń qoyıladı. Usınday mashqalalı másele sheshiwge sol dáwirlerde jas ádebiyatshı alım Ábdikerim Pirnazarov dáslepki kilerden bolıp qol urıp, óz izertlewini «Ajiniyazdıń sheberligi» máselesine quradı. Alım «Masterstvo Ajiniyaza» [29] hám «Ábdikerim Pirnazarovtıń Ajiniyaztanıw ilimi» [30] miynetlerinde Ajiniyazdıń qaraqalpaq poeziyası tariyxındaǵı tutqan ornı shayırdıń tábiyǵıy talantı átirapında bahalanıp, onıń saǵaları úsh nárseden; Shıǵıs klassikleriniń poetikalıq dástúrlerinen, xalıq awızeki ádebiyatınan, sonday-aq, ózine shekemgi, óz dáwirindegi shayırlardıń shıǵarmalarınıń eń úlgili tásirlerinen baslanatuǵınlıǵın atap ótedi. Ilimpaz Ajiniyaz shıǵarmalarındaǵı arab-parsı sóz qatlamlarında qollanıw órisine, sonday-aq bazıbir qaraqalpaq hám basqada túrkiy sózlerdiń sál ózgertilgen formada kóriniwlerine tallaw jasay otırıp, olar qosıq qatarlarınıń muzikalılıǵın bayıtatuǵınlıǵın sesler garmoniyasına, jaǵımlı hawazlıqqa zıyanınıń tiygi zıyanın durıs kórsetedi hám Ajiniyaz Qosıbay ulınıń izinde qaldırǵan bay miyrasların, ismin-jismin uluǵlawshı «Ajiniyazdıń uluǵlıǵı da sonda, ol ózi qol bergen uluǵlarınıń, ustazlarınıń jolın dawam ettirdi hám joqarı nátiye taptı», «Ajiniyaz pútkil dúnyadaǵı ozıq oyılı, hasıl adamlar menen qatar turadı», «Ajiniyaz til-zibanına bergen adam edi», «Ajiniyaz ádebiyatımızdıń Bayteregi!», «Qaraqalpaq poeziyasınıń pırwazı Ajiniyazdan baslandı» [30, 25; 45; 59; 61; 124], – dep joqarı bahalawları arqalı shayır poeziyasınıń ullılıǵı menen biyikligin anıq kórsetip bere aldı.

Shayır shıǵarmaları boyınsha jáne bir qunlı monografiyalıq miynetin avtorı Bayekesh Qálimbetov boldı. Ol «Ajiniyaz lirikası» degen temada kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı. Alımın bul monografiyasında shayırdın Shıǵıs xalıqlarının belgili aǵartıwshıları Axmed Donish hám Abaydın jámiyetlik-socialıq kózqarasları menen ózara jaqınlıqları, jáne de, Shıǵıs klassikalıq ádebiyatının belgili wákilleri: Xısıraw Dexlavıy, Rudakiy, A.Nawayı, Mashrab, Andalip hám Maqtumqulınıń shıǵarmaları menen salıstırmalı izertlenip, olardıń Ajiniyazdın shıǵarmalarına dóretiwshilik tásiiri hám ideyalıq jaqınlıqları sóz etildi. Ásirese, izertlewshiniń bul miynetinde Ajiniyazdın lirikalıq qosıqlarında troplardıń metafora, sinekdoxa, teńew, metonimiya sıyaqlı túrlerin, ırǵaq hám uyqaslardı qollanıwdaǵı ózine tán ózgesheliklerin hár tárepleme úyrengenligi menen áhmiyetli.

Ajiniyazdın dóretiwshiligi ráń-báreń tematikaǵa bay bolıp, pedagog alım Ó.Álewovtıń «Ajiniyazdın aǵartıwshılıq oyları» (Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1982) miynetinde Ajiniyazdın miyrasları jámiyetlik-filosofiyalıq, etikalıq, pedogogikalıq hám estetikalıq kózqaraslar tiykarında úyrenildi. Ásirese, Ajiniyazdın aǵartıwshılıq kózqaraslarında ádebiyat hám muzikanıń jámiyettegi roli, kórkem sóz óneriniń ózine tán dóretiliw principleri, onıń xalıq mápi ushın gúresiwdе ótkir qural bolıp, adamlardı ruwhıy jaqtan jigerlendirip, zulımlıq penen nadanlıqqa qarsı gúresiwdе shaqıratuǵınlıǵı haqqındaǵı tálim-tárbiyalıq oy-pikirleri talqılangan. K.Allambergenovtıń «Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs» (Janrdın ózinsheligi, rawajlanıw jolları), (Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1989) monografiyasınıń «Doslıq» aytısı bóliminde Ajiniyazdın Qız Meńesh penen aytısı talqıǵa alınadı.

Klassikalıq ádebiyatımız wákilleri, sonıń ishinde Berdaq shayırdın dóretpeleri boyınsha qunlı miynetlerdiń avtorı, ádebiyatshı Aydar Murtazaevtıń «Shayırdın muhabbatı» monografiyasında Ajiniyazdın ómiri hám dóretpelerin, onıń filosofiyalıq, siyasiy-jámiyetlik kózqarasların, muhabbat, tuwılǵan el tuwralı jazılǵan qosıqların tallawǵa, shayırdın ádebiy ortalıǵı hám qosıqlarına basqa da klassikalıq shayırlarımız benen shıǵıs klassikalıq poeziyasınıń tásiiri máselelerin anıqlawǵa baǵdarlandı. Ásirese, bul miyette shayırdın lirikalıq qosıqlardı jazıwdaǵı sheberligi, aruz ólshemindegi shıǵarmaları, «Bozataw» poemasınıń janrlıq ózgesheligi hám dúzilisi, Qız Meńesh penen aytısı keń mazmunda sóz etiledi. Ilimpaz shayırdın pütün dóretiwshiligine tán bolǵan ózgeshelikti «Ajiniyaz Qosibay ulı poeziyada insandı júdá joqarı sanadı, onıń jan dúnyasına, aqıl-parasatına, pazyiletine, kónil sarayına sheksiz muhabbat darıttı» [23,117-118], – degen pikirleri menen dálilleydi. Haqıyqatında da, shayıır insaniyattın ruwhıy dúnyasındaǵı quramalı qubılıslardı kórkemlik penen sawlelendiriwde poetikalıq sóz hám sóz dizbeklerinen sheberlik penen paydalandı. Sonıń menen birge alım bul monografiyada «Ajiniyaz oǵada originallıqqa iye shayıır. Ol Kúnshıǵısta dástúr bolǵan kitabıy kórkem tildiń sheberi. Shayır olardı sol gezdiń (ózi jasaǵan dáwirdegi – B.Z) qaraqalpaq oqıwshısınıń kórkem oylaw, túsiniw qábiyetine muwapıq islete bilgen, óz dáwiriniń birinshi shayıırı» [23,117], – dep oǵada joqarı bahalaydı.

Gárezsizlik jıllarına kelip shayıır shıǵarmaları jańa ilimiy-teoriyalıq baǵdarlarda izertlene basladı. Qalimbet Sultanovtıń Ajiniyazdın ómiri hám dóretiwshiligine arnalǵan izertlewlerinde shayıır shıǵarmalarına mazmunlıq, tematikalıq hám janrlıq tárepten qatnas jasaǵanlıǵın mınanday pikirlerinen kóriwimizge boladı: «Shayıır jasaǵan dáwirdiń poeziyalıq shıǵarmaların bir-biri menen salıstırıp qaraǵanıımızda, barlıǵına tán qasıyet – muzikalılıǵı bolıp keledi. Bul dástanlarda, xalıq qosıqlarında, tariyxıy jırlarda kóp gezlesedi. Ajiniyazdın shıǵarmaları da sonday. Onıń muxammesi, tórtlik, arnaw usaǵan shıǵarmalarında muzikalılıq basım. Bul jagınan Ajiniyazdın shıǵarmalarınń saǵası folklorlıq shıǵarmalar menen birge Nawayı, Maqtumqulılardıń, ózinen burınǵı qaraqalpaq ádebiyatı klassikleriniń shıǵarmaları menen bir únles bolıp keledi... Shayırdın 1960, 1965, 1975-jıllardaǵı shıqqan toplamlarında shıǵarmaları mazmun jagınan qarap otırǵanıımızda 40 qa jaqın qosıqtın arnaw ekenligin kóriwge boladı. Qalǵanları rubayat, muxammes, tórtlik, kúndelikli turmısına baylanıslı jazılǵan shıǵarmalar bolıp tabıladı» [34,22-23]. Usı jıllardaǵı Ajiniyaztanıw boyınsha alıp barılǵan ilimiy izertlewlerdiń qatarında professor Kamal Mámбетovtıń «Ajiniyaz» (1994) ilimiy ocherki belgili ornı iyeledi. Alımın bul miyete Ajiniyazdın 170 jıllıq yubileyine arnıp jazılıp, onda shayıır dóretpelerine jańasha kózqarasta poetikalıq tallawlar jasaladı. Ilimpaz shayıır lirikasını tiykarınan ideya-tematikasına qarayı otırıp: 1. Watan teması hám óz dáwirine kózqaras; 2. Filosofiyalıq lirika; 3. Didaktikalıq lirika; 4. Muhabbat lirikaları, dep bólip izertlese, shayırdın lıro-epikalıq shıǵarmaları bolǵan «Bozataw» poemasını, «Qız Meńesh penen aytısı»n hám de Ajiniyazdın jańadan tabılǵan shıǵarması sıpatında «Shejire» ni ilimiy aylanısqa tartıwı dıqqatqa ılayıq boldı. Professor K.Mámбетovtıń bul miynetinde shayıır poetikasında tiykarınan tórt ádebiy dástürdi; jazba ádebiyatqa tán dástürdi, Kúnshıǵıs shayırları sheberligindegi dástürdi, islam dini táliymatların násiyatlaw dástürin hám xalıq awızeki poeziyası dástürlerin kórsetip ótedi. Shayır poeziyasındaǵı jańashılıq usı dástürler negizinde júzege kelgenligin misallar menen isenimli dálilleydi. Ilimpaz Ajiniyazdın jańashılıǵın qaraqalpaq ádebiyatında ǵázzel, muxammes, rubayı hám poema janlarına tiykar salǵan eń talantlı hám bilimli shayıır sıpatında kózge tústi» [22,122], – dep bahalaydı. Sonday-aq, ilimpaz Ajiniyaz shıǵarmalarınń janrlıq hám kórkemlik ózgesheliklerin 1. Janrlıq ózgeshelikleri; 2. Obraz jasaw sheberligi; 3. Qosıq qurılısı; 4. Shayır poeziyasında til hám stili tiykarında qarastırıp, «Ajiniyaz poeziyasınıń janrlıq ózgeshelikleri hám kórkemlik ózgeshelikleri pútkilley bólek. Demek, shayıır poeziyasınıń názik ózgeshelikleri tek qosıq

qurılısınıñ sırları tiykarında ğana ashıladi» [22,130], – degen pikirlerdi shayır qosıqlarındağı ırğaq, uyqas, ólshem (barmaq, aruz) hám bántti tallawları arqalı bildirip ótedi.

Soñğı dáwirlerde Ajiniyaz shıǵarmalarınñ poetikalıq baǵdarda ele de tereñ izertlengenligin Baxtiyar Genjemuratovtıñ «Ajiniyaz lirikasınıñ poetikası» (kórkem súwretlew quralları hám usılları, qosıq qurılısınıñ bazı máseleleri) (1997) miynetinen kóriwimizge boladı. Izertlewshi shayır dóretiwshiliginin ózgesheligin: «Ajiniyaz – qaraqalpaq lirikasınıñ novatorı. Insannın, lirikalıq qaharmannın ruwhıy dúnyasındağı qubılıslardı kórkem súwretlewde ol ózine shekemgi hám óz dáwirindegi qaraqalpaq shayırlarınñ heshbirine uqsamadı. Bul ózinshelek onıñ shayırlıq talantın jáne de bálentirekke kótergen bilimliginde, haqıyqıyılıq insaniyılıq pazyletinde, dártti de, shadlıqtı da shayırdın durıs qabıllawshılıǵında, insannın dúnyadağı ornın biliwge bolǵan qumarlıǵında kámalatqa kelgen» [9,91], – dep bahalaw menen shayırdıǵı usı talnttı hám sheberlikti júzege shıǵarıwda troplardıñ: metafora, metonimiya, sinekdoxa, simvol, prozopopeya (janlandırıw), giperbola, allegoriya, epitet hám teñew uqsaghan poetikalıq túrleri menen birge stilistikalıq figuralardıñ: parallelizm, qaytalaw, gradaciya (klimaks hám antiklimaks) h.t.b. túrleriniñ ónimli qollanılǵanlıǵın keñ tárizde talqılay otırıp «Shayırdın talantın, onıñ lirikalıq qosıqlarınñ poetikasın, hár bir shıǵarmasınıñ mazmunı arqalı úyreniwde trop hám figuralarsız, alliteraciya hám uyqaslırsız, rediflersiz ashılıwı qıyın» [9,91] ekenligin oǵada durıs dálillep beredi. Álbette, bul miynet Ajiniyaz lirikasınıñ poetikalıq sırların hár tárepleme izertlewleri menen qunlı esaplandı.

Professor Qurbanbay Járımbetovtıñ «Ashıq Ziywar» (Ajiniyazdıñ ashıqlıq lirikasınıñ janrlıq ózgeshelikleri, obrazlar dúnyası) (1998) miynetinde tiykarınan Ajiniyazdıñ ashıqlıq lirikasınıñ janrlıq qásiyetleri, olardıñ sociallıq hám filosofiyalıq tamirları qarastırıladı. Sonday-aq, shayırdın ashıqlıq lirikasınıñ obrazlar dúnyası da jaña dáwir ólshemleri, talapları tiykarında izertlenedi.

Ilimpaz Ajiniyaz shıǵarmalarınñ kóbisi timsalıy hám rámsiy súwretlew usılları menen dóretilgenligin, bul usıl orta ásirlik arab, parsı, túrkiy poeziyasınıñ, baslı dástúrlerinen esaplanıp, oy-pikirdi, ishki sezimlerdi, ruwhıy halatlardı shayırlar ishki-muhabbat lirikasında timsalıy hám rámsiy obrazlar járdeminde beriwdi úrdis etkenligin, ashıqlıq lirikası ásirese suwfiylik poeziyasında bekkem ornıǵıp, onıñ tiykarın quraytuǵın janrlarınñ biri bolǵanlıǵına ayrıqsha dıqqat awdaradı. Usı orında Ajiniyaz shayırdın «Áy názálimler», «Gózzallar», «Bir jánan», «Bir páriy», «Sáwdigim» qosıqları XIX ásirdegi qaraqalpaq poeziyasında pinhamı lirikaniñ (intim lirikaniñ) ájayıp úlgileri bolıp esaplanadı. Pinhamı lirikaniñ tártipleri dúnya ádebiyatı boyınsha birdey. Onda lirikalıq qaharmannın júrek tórinde jatırǵan názik sezimleri kórinedi, ol óz júregi menen ózi sóyleydi, óziniñ ruwhıy keshirmelerin, dártlerin, halatların bayan etedi. Sonıñ ushın da dúnya shayırları ishki-muhabbat sezimlerin jırlaǵanda pinhamı (intim) lirikaǵa júginedi, onıñ janrlıq múmkinshiliklerin iske asıradı. Ajiniyazǵa shekemgi hám oǵan zamanlas shayırlarda pinhamı lirika janr sıpatında qalıplesken joq. Demek, XIX ásirdegi qaraqalpaq poeziyasında pinhamı lirikani júzege keltirgen hám ádebiy janr sıpatında qalıplestirgen Ajiniyaz boldı (14,11), – dep jañasha kózqarastağı teoriyalıq pikir bildire otırıp, «Ajiniyaz rámsiy hám timsalıy obrazlardı tek ğana qosıqlardıñ sırtın sırlaw ushın qollanbaydı, yaǵnıy olar tek kórkemlew quralları shegerasında qalıp qoymaydı. SHayırlar olarǵa tereñ turmıslıq, filosofiyalıq mániler júkleydi, olardı puxaralıq, sociallıq máselelerdi, ideyaları sáwlelendiriwde utimli paydalanadı. Ajiniyazdıñ, shayırlıq sheberliginiñ, bir kórinisi usı rámsiy hám timsalıy obrazlardı ustalıq penen paydalana biliwinde» (14,11; 39) degen juwmaqqa keledi.

Sonday-aq, elimiz ğárezsizlikke eriskennen soñğı jılları Ajiniyaztanıw ilimi keñ qulash jayıp, ádebiy, filosofiyalıq, pedagogikalıq hám lingvistikalıq baǵdarlarda izertlengenligin A.Paxratdinov, Yu.Paxratdinov, J.Bazarbaev, A.Pirnazarov, K.Qurambaev, I.Ótewliev, G.Dáwletova, Q.Turdıbaev, G.Álewova, A.Alniyazov, G.Qarlıbaeva, A.Pirniyazovalardıñ miynetleri mısasında kóriwimizge boladı. Biz bul maqalamızda Ajiniyaz boyınsha izertlewlerdiñ ayırımlarına ğana sholıw xarakterinde qısqasha toqtap óttik.

Keleshekte Ajiniyaztanıw ilimi boyınsha alıp barılǵan izertlewlerdi monografiyalıq túrde ele de tereñirek úyreniwdiñ zárúrligi, ullı babamızdıñ shıǵarmaların tıp nusqasına saykeslep tekstologiyalıq izertlewler alıp barıw hám de shayırdın ismin hám shıǵarmaların dúnyaǵa tanıtıwda awdarmalar islew zárúrligi seziledi.

ÁDEBIYATLAR

1. Ayımbetov Q. Xalıq danalığı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1968. 191-192-betler.
2. Ajiniyaz. Tañlamalı shıǵarmaları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1965.
3. Ajiniyaz. – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1975.
4. Álewov Ó. Ajiniyazdıñ aǵartıwshılıq oyları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1982.
5. Álewova G. Ajiniyaz Qosıbay ulınıñ siyasiy-huqıyqıy kózqarasları. «Qaraqalpaqstan», 2015.
6. Bazarbaev J. Ajiniyaz shayırdın dúnyaǵa kózqarasları haqqında filosofiyalıq ocherk. – Tashkent: «Gold Print Nashr», 2019.
7. Bayniyazov Q. Qosıqtın kúshi. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1977. 53-bet.

8. Bahadırova S. Xalıq miyrasın qádirlegenler... // («Qaraqalpaq ádebiyatı», may, 2019.
9. Genjemuratov B. Ájiniyaz lirikasınıń poetikası (kórkem súwretlew quralları hám usılları, qosıq qurılısınıń bazı máseleleri). – Nókis: «Bilim», 1997.
10. Dáwqaraev N. Shıǵarmaların tolıq jıynaǵı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1979. 74-bet.
11. Dáwletova G. Ájiniyaz poeziyasında dástúr hám jańashılıq. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1997.
12. Dáwletova G. Ájiniyazdıń poeziyasınıń ruwhılıq saǵaları. – Nókis: «QR Ruwxıy mádeniy hám aǵartıw jámiyetlik orayı», 1997.
13. Japaqov N. SHıǵarmaları II Tom. Birinshi kitap. Ilimiy miynetleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1979. 88-89; 95-96-betler.
14. Járımbetov Q. Ashıq Ziywar (Ájiniyazdıń ashıqlıq lirikasınıń janrlıq ózgeshelikleri, obrazlar dúnyası). – Nókis: «Bilim», 1998.
15. Jumamuratov T. Ájiniyazdıń altın ǵáziyenesin kir shalmasın // «Ámiwdárya», №1, 1962.
16. Karimov A. Ádebiyatımızdıń geypara máseleleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1988. 91-149-betler.
17. Qarlıbaeva G. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlaması. – Nókis: «Bilim», 2012.
18. Qarlıbaeva G. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń semantika-stilistikalıq ózgeshelikleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2017.
19. Qurambaev K. Adabiy tasirden ijodiy wziga xoslikka. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2007.
20. Maqsetov Q. Ádebiyatta dástúr, jańashılıq hám ádebiy miyras máseleleri // Oktyabrden tuwılǵan ádebiyat. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1979.
21. Maqsetov Q. XVIII – XIX ásirlerdegi qaraqalpaq shayırlarınıń folıklorǵa qatnası // Qaraqalpaq folıkloristikası. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1989. 67-68-betler.
22. Mámbetov K. Ájiniyaz (Ilimiy ocherk). – Nókis: «Bilim», 1994. 122-bet.
23. Murtazaev A. Shayırdıń muhabbatı (Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ómiri hám tvorchestvosı). – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1988.,
24. Nurmuhamedov M. XIX ásirdeń aqırındaǵı hám XX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı // «Ámiwdárya», 1972. №12, 63-bet.
25. Ótewliev I. XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń milliy ózinshelikleri, Ájiniyaz, Berdaq dóreiwshiligi mısasında. – Nókis: «Bilim», 2005.
26. Paxratdinov Á. Ájiniyaz shayırdıń kórkemlik dúnyası. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2014.
27. Paxratdinov Yu. Qaraqalpaq satırası. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1992.
28. Paxratdinov Q. Ájiniyazdıń ómiri hám dóretpeleri boyınsha bibliografiyalıq kórsetkish. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2019. 10-11-betler.
29. Pırnazarov Á. Masterstvo Ajiniyaza. – Nukus, «Karakalpakstan», 1983.
30. Pırnazarov Á. «Ábdikerim Pırnazarovtıń Ájiniyaztanıw ilimi». – Nókis: «Avangard-baspa», 2022.
31. Pırnazarov A. Kúnxoja, Ájiniyaz, Sıdıq shıǵarmalarında qorlanılǵan dóreiwshilik usıllar – Nókis: «Bilim», 2000.
32. Saǵıytov I. Ájiniyaz tvorchestvosın izertlewdiń geybir máseleleri // Ádebiyat hám dáwir. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1968.
33. Sultanov Q. İnsan qúdireti. – Nókis: «Bilim», 1992.
34. Turdıbaev Q. Didaktikalıq shıǵarmalar – ruwxıy baylıǵımız. – Nókis: «Bilim», 2009.
35. Hámıydov H. Qaraqalpaq tili tariyxınıń ocherkleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1974; Usı avtor: SHıǵıs tillerindegi jazba dárekler. – Nókis: «Bilim», 1991.
36. Hámıydov H. SHıǵıs tillerindegi jazba dárekler. – Nókis: «Bilim», 1991. 160-bet.